

БОЛАШАҚҚА БАҒДАР: РУХАНИ ЖАҒҒЫРУ

ХҒТАР 16.01.17

ЖЫРАУЛАР ПОЭТИКАСЫНДАҒЫ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИ ЛЕКСИКА ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫҢ СИМВОЛЫ РЕТІНДЕ

Нұрдәулетова Б.И.
Ш.Есенов атындағы Каспий
технологиялар және инжиниринг
университеті, Ақтау қ., Қазақстан
e-mail: nurdauletova@mail.ru

Аңдатпа. Біз, көп жағдайда, ұлттық мәдениет сөз болғанда материалдық, заттық байлықты рухани байлығымыздан бөлек алып қарастырамыз. Шын мәнісінде, ұлт тұтынатын заттық материалдар сол ұлттың рухани да қазынасын танытатынын бағалай бермейтін тәріздіміз.

Осы мақалада жыраулар поэтикасындағы зат, бұйым атаулары қазақтың ұлттық ерекшеліктерін сипаттайтын құндылық ретінде талданады.

Түйінді сөздер: Ұлттық құндылық, материалдық лексика, зат атаулары, ұлттық киім, идеалды болмыс, «шай» концептісі, жағымды контекст.

Бұған дейін әдеби мұралар тілінде кездесетін тарихи этнографизмдерге тілдің архетиптік болмысын танытатын тарихи тілдік деректер ретінде қарап, этимологиялық зерттеулер мен поэтикалық талдаулардың нысаны етіп келген біздер (жыраулық поэтиканы зерттеушілер) Ж.Манкееваның зерттеу еңбектерімен танысқаннан кейін материалдық лексикаға ұлттың рухани байлығын ғана емес, тарихи ақыл-ойының, ұлттың идеялды болмысының көрсеткіші ретінде де зер сала бастағандаймыз.

Біздің ойымызша, жыраулар поэтикасында кең қолданыста көрініс беретін материалдық мәдени лексика (Ж.Манкеева) жыраулық дүниетаным арқылы қалыптасқан ұлттық идеяны берудің тілдік тәсілі деуге болады. Ж.Манкеева: «...қолданылған материалдық мәдениетке қатысты атаулар жай аталмайды, олар сол заманда өмір сүрген осы тұлғалардың мәдени әрекеті нәтижесіндегі рухани дүниесінде заттанады. Яғни, бұл – осы тұлғалардың өзіндік санасындағы мәдени ұғымның дискурстық сипаттағы айшықты көрінісі» [1.139], – деп көрсетеді. Олай болса, жыраулар поэтикасындағы материалдық, заттық деректер: тұрмыстың сән-салтанатын, барлығы мен байлығын танытатын бұйымдар, киім-кешектер, сәндік заттар, тағамдар т.б. қазақ ұлтының идеалды болмысын (нағыз қазаққа тән) танытатын мәдени-танымдық атаулар екендігі сөзсіз. Бұндай заттық деректер жыраулар тілінде тек ұлттың бір кезеңге тән тарихи тұрмыс-тіршілігінен мағлұмат беру мақсатында емес, осы материалдық байлықтың ұлттың концептуалдық дүние бейнесінде алатын орнын айқындау, сол арқылы ұлт болмысындағы өзгерістерге баға беру үшін де қажет болғаны анық. Осы мәселеге қатысты Ж.Манкееваның мына пайымдауының маңызы ерекше, зерттеуші мәдениетті тіл арқылы тануда белгілі бір

тұлғаның шығармашылығындағы назар аударылуға тиісті бірнеше ұғымдарды санамалап көрсетеді де, соның қатарында уақыт пен кеңістік контексіне сәйкес рухани және материалдық мәдениетке берілетін баға [1.138] ұғымын атайды. Осы ғылыми байламды жыраулар поэтикасындағы материалдық лексиканың ерекше бір түрі «шай» атауына қатысты алсақ, «шайды» қазақы болмысқа қатысты жеке концепт ретінде жақсы және жаман бағалауыштық контексінде қарастыруға әбден болады.

Бір кезеңде «шай» – қазақтың дүние бейнесінде «қазақы тұрмысқа» басқыншылықпен енгізілген жаман әдеттің белгісі ретінде «жаманшылық» фонында көрініс берді. Мысалы, Шортанбай ақын:

Шайдан басқа асы жоқ,
Жақыннан басқа қасы жоқ,
Ендігінің адамы, - десе, [2. 288] Әбубәкір Кердері:

Сары жез самаурыны тағы шықты,
Машина шүмегі бар бұрамалы,
Төсектен ерте тұрып басы ауырса,

Бөтен ем шайдан басқа сұрамады, - деп, [2. 271] сусынын малдың қасиетті алпыс екі тамырынан шыққан ақпен қандырып үйренген сахара халқы үшін үрдіске енді ене бастаған шай ішуді шаруаны жолынан қалдырып, басын айналдыратын «құмарлық сусынындай» жат көреді. Ал Қашаған:

Тарантас арба туарып,

Нәпсісін шайға суарып, - деген [3. 10] жолдармен «шай ішуді» қазақ деген жұрттың имандылықтан ада болып, нәпсінің жетегінде кеткен «азып-тозу, құрдымға кету» алдындағы бейнесі, ақырзаманның көрінісі ретінде сипаттайды.

Шай ішу үрдісі қазақ тұрмысына әбден сіңісті болғаннан кейінгі

кезеңде енді «шай ішу» әрекеті жағымды контексте көріне бастайды. «Шай концептісінің» жағымды сипаты бірнеше когнитивті құрылым арқылы сипатталады. «Шай – барлық, байлық»: «Тойында асау сойып, шәй қайнатып, Оздырдың қатарыңнан салтанатты-ай» (Өмір Қараұлы). Керісінше, шай бере алмау кедейліктің сипаты: «Бұл сұпы берер ет пен майын маған, Жоқ болса қайдан тапсын шәйін маған» (Қашаған). «Шай – қазақтың мамыражай, бейбіт тұрмысы»: «Бауырсақ, секер, жеміспен, Шәйдан басқа ішпеген. Жолаушы түскен суытпен, – Самаурын, шәйі қайнаған. Шай табақты ақ аяқ Құяйын деп сыбанған» (Ақтан). «Шай – мырзалық, сахилық, кісіге қайыр көрсету»: «Қазына шашып той қылдың, Айнала жұртты шақырып. Самаурын, шәйнек қайнатып, Әзіздерге шапағат, Сахауат-қайыр айдатып. Салтанат қонақ түсіріп, Қырмызы-қызыл шәй беріп, Қызбалықты көрініп» (Өмір Қараұлы). «Шай – қазақтың өткенін аңсау»: Қыз-келін шәй құйдырдық ажарында, Болғанда торқалы той, мәжіліс-жыйын, Жақсының жүріп едім қатарында (Қалнияз).

Шайдың жағымсыз контексінде оған қатысты зат атауы – самаурын да жағымсыз етіп көрсетілсе, жағымды контексте самаурын, шайнек, шай табақты ақ аяқ, бауырсақ, секер, жеміс атаулары «шай концептісін» толықтыра түсетін материалдық лексиканың қатарында беріледі. Шайдың өзі «қырмызы қызыл шай» түріндегі талғаулылық сипатымен беріледі (яғни қазақ бір кезде шошына қараған шайды енді таңдап, талғап іше бастаған).

Яғни, XIX ғасырдың өрмегі ауып, XX ғасырға таянған кезеңде «шай» концептісі «жағымдылық» контексінде қазақтың «идеалды болмысын» беруге қызмет ете бастаған.

Жалпы, Ақтан Керейұлының «Қазақтың салты» толғауы «идеалды (нағыз) қазақ» концептісінің концептуалдық дискурсын құрайды. 214 жолдан тұратын осы толғауда қазақтың материалдық зат атаулары нағыз қазақтың «идеалды болмысын» танытатын заттық атрибуттар ретінде көрініс береді. Қазақ үшін идеалды болмыс – оның сән-салтанатты тұрмысы, қазақы мінез, салт-дәстүрі, құтты қонысы болмақ. «Қазақтың салты» толғауындағы концептуалдық құрылымды бейнелейтін «қазақ» концептісі қазақтың

кешегісі мен бүгінгісін жақсы / жаман бағалауыштық контекстінде сипаттау арқылы ашылады. Кешегі қазақты аңсаған жырау:

Кешегі бір кең күнде
Біз — қазақ деген ел едік,
Мандала мен мақпалдан
Бешпент-шалбар салдырған.
Термелі жаулық, ақ көйлек,
Сусынын шұбат қандырған.
Мырза жігіт сыпайы
Ағыйма шекпен, жадағай,
Атлас, мақпал түрменің
Талайын киіп қызықтап,
Жүрген де жерін таң қылған,
Мұнара шекпен, қызыл тон—
Бйығы толған киіммен.
Тең менен сандық толтырған
Кебеже тұрған үйіңнен,
Айрылдың жаман күйіңнен.
Ұрттаған шай мен бал секер,
Келісап, келі түйілген.
Алты да қанат ақ орда
Ат байлаған бүйірден.
...Қазы-қарта, жал-жая
Қия кесіп шайнаған.
Отыратын төсекте
Мақпал көрпе, кілемнен
Басқа нәрсе жаймаған.
...Туралап келген мейманды
Ақ шұбатпенен суарған.
Қазық өкше, күміс бас
Былғары сәнді етікпен
Шашбауын төгіп шұбалған.
Орамал, мақпал зерлетіп
Шәйі көйлек шығарған.
Сырғалары жылтылдап,
Ақ күмістен бұралған.
Шай табақты ақ аяқ
Құяйын деп сыбанған.
Жаманның қолы жете алмай,
Жақсылар іздеп сұранған, - деп [3.179] толғайды.

Қазақтың идеалды болмысы – оның азаттығының, тәуелсіздігінің, бейбіт, өмірінің кепілі. Олай болса, «кең күн» тіркесінің поэтикалық астарында «еркін, азат кез» семантикасы бар екені түсінікті.

Қазақ тұрмысының сән-салтанат, байлығы оның алдындағы төрт түлік малы жылқы, құлын, нар тайлақ, інген, айыр сөздерінің коннотациясында айқындалса, ащы қымыз, ақ шұбат сөздері – қазақтың ырыс, дәулетінің символы ретінде берілген. Қазақ халқының этнографиялық болмысы – салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, мінез-құлқы, тұтынған материалдық заттары: киімі, әшекей бұйымдары, ыдыс-аяғы, төсеніші, тамақ түрлері – түгелімен қазақтың кешегі «идеалды» өмірін сипаттайтын тарихи-тілдік деректер деуге негіз бар. Олардың қатарын төмендегіше топтап көрсетуге болады:

Қазақтың салтанатты киіміне байланысты атаулар: мақпал, мандаладан тігілген бешпент-шалбар, ағыйма шекпен, жадағай, атлас, мақпал түрме (түрме белбеу болуы керек), мұнара шекпен, термелі жаулық, ақ көйлек,

қызыл тон, қазық өкше, күміс бас былғары сәнді етік, ақ күмістен бұралған сырғалар;

Қазақтың салтанатты тұрмысына қажетті бұйымдар: қалы кілем, мақпал көрпе, түндігі алтын, бауы зер босағасы биік боз орда, алты қанат ақ орда, тең, сандық, кебеже, келісап, келі, шай табақты ақ аяқ;

Қазақтың байлығын, барлығын паш ететін тағамдары: қазы-қарта, жал-жая, шай, бал, секер, ащы қымыз, ақ шұбат т.б.

Осынша байлық пен сән-салтанатты тұрмыстан қол үзген өкініш, мұң-зар «өткенді аңсау» идеясымен тоғысып, «қазіргіні мансұқтау» идеясымен астарласады.

Ақтанның толғауында «Қазақтың бүгінгісі» (жырау өмір сүрген кезең, ХІХ ғасырдың екінші жартысы) «тар заман» тіркесінің ассоциативті өрісінде анықталады. «Тар заман» - бұл қазақтың бостандығынан айрылып, қазақы сән-салтанатынан қол үзген, қазақы салтпен бірге қазақы мінез, қазақы болмыстың да келмеске кеткен (Салтанат, үлгі тәрбие, Тарқады, адай, ордаңнан) бақытсыз шағы. 1969 жылы Ресей империясының қазақ даласындағы отарлық саясатты тереңдете түсу мақсатында енгізген «Жаңа нizamнан» кейінгі қазақ халқының жан-жақты қысымшылыққа ұшырап, кіріптарлыққа түскен кезеңін аңдатады:

Тар заманның шағында
Тебіреніп көңіл, жата алмай
Көкірегім менің шайылған.
Шайылмай жүрек не қылсын—
Айрылды байлар қайырдан,
Айрылды ерлер зайырдан.

«Байлардың қайырдан», «ерлердің зайырдан» (зайыр – «қасиет, кие») айырылуы – ұлттық менталитеттің құлдырауы, ұлтқа тән моралдық белгілердің (қонақжайлылық, әдептілік, сахилық т.б.) кері өзгерістерге ұшырауы. Бұндай ұлттың «идеалды бейнесінің» жойылу қаупіне ұшырауының бірден-бір белгісі материалдық, заттық байлықтың келмеске кетуі немесе ұлт үшін құндылық болудан қалуы. Қалнияз жыраудың «Ер Қармыс» дастанында жау қолына түсіп, басына күн туған қазақтың қызы өткен дәуренін аңсап:

Алтын шашбау тағынып,
Құлпырып шығар күн қайда?
Алтын сандық, алпыс тең –
Төрге жыйнар күн қайда?
Қырғауылдай қызыл нар –
Қатарлап тіркек күн қайда?
Қалы кілем жаптырып,
Шашағын жерге төгілтіп,

Ырғала көшер күн қайда? – деп зар төгеді. Алтын шашпау, алтын сандық, қызыл нар, қалы кілем – заттық байлық қана емес, қазақтың қазақтығының белгісі (қазақы болмыс, қазақы менталитет), қазақ халқының идеалды болмысының көрсеткіші ретінде танылады. Керісінше қыздың:

Аспанымды бұлт басты –
Суыққа неғып шыдармын?
Ыссыға қалай күйермін?
Көк арбаға қайтіп мінермін.
Көн етікті қайтіп киермін?
Көн шарықты шұнақ күл –

Шүлдірлеген түрікпенді
Ер деп қайтіп сүйермін?! - деген жолдарындағы «көк арба», «көн шарық», «көк етік» - кедейшіліктің, құлдықтың, қорлықтың, бақытсыздықтың белгісі. Ол қазақтың «жауына» ғана тән заттық болмыс.

Ойымызды түйіндей айтсақ, жыраулар поэтикасындағы материалдық зат атаулары қазақтың ұлттық болмысын айқындайтын, сонымен бірге, ұлттық идеологияны танытатын мәдени-тілдік контекст, ұрпақтар арасындағы тарихи-мәдени коммуникацияны жүзеге асырушы тілдік жүйе деуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. Алматы: Жібек жолы, 2008. -353 б.
2. Ай, заман-ай, заман-ай... Алматы: ҚазССР РББ., 1991. – 384 б.
3. Нұрдәулетова Б.И. Көне күннің жыр күмбезі. Алматы: Жазушы, 2007. – 494 б.

МАТЕРИАЛЬНО КУЛЬТУРНАЯ ЛЕКСИКА В ПОЭТИКЕ ЖЫРАУ КАК СИМВОЛ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ

Нурдаулетова Б.И. - Каспийский университет технологий и инжиниринга им Ш.Есенова, г. Актау, Республика Казахстан (e-mail: nurdauletova@mail.ru).

Аннотация. В большинстве случаев, когда мы говорим о национальной культуре, мы рассматриваем материальное богатство отдельно от своего духовного богатства. Фактически, мы, кажется, не понимаем, что материальные вещи, которые потребляет нация, отражают духовные сокровища данной нации.

В данной статье названия предметов и вещи в поэтике жырау анализируются как ценности, характеризующие казахские национальные особенности.

Ключевые слова: национальные ценности, материальная лексика, вещи, национальные костюмы, идеалы, концепт «шай», позитивный контекст.

MATERIAL CULTURAL VOCABULARY IN ZHYRAU POETICS AS A SYMBOL OF A NATIONAL IDEA

Nurdauletova B.I. - Sh. Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan (e-mail: nurdauletova@mail.ru).

Abstract. In most cases, when we talk about national culture, we consider material wealth separately from our spiritual wealth. In fact, we do not seem to understand that the material things that a nation consumes reflect the spiritual treasures of that nation.

In this article, the names of objects and things in the poetics of zhyrau are analyzed as values that characterize Kazakh national characteristics.

Keywords: national values, material vocabulary, things, national costumes, ideals, the concept of "shai", a positive context.

